

1970-1980 чыллардағы хакас проза

70-80 чылларда хакас литературазында аймах-пасха темалыг иледе хоос очерктер, чоохтар, повестьтер чарых көргеннер. Хакас писательлер, чонның иргідегі паза үр ниместегі хониин хоостап, ол тустардағы пай пілістіг матырның омазын чайапчалар.

Пу чылларда, өөнінде, улуғ чоох жанры тыыпча. Н.Тиников «Күн сузында» паза «Тіріг кизи өлбечең» улуғ чоохтары, хакас чонның ырыстыг үлүске читкен чолын чоллап, кизилер аразындағы палгалыс, кизиниң сагыс-көгізи чон хонииндағы хазыр хорығларда алғыпчатханын алғым үзүрче. Өөн матырлар Павел Самсоновичтиң паза Опанның омалары пастыра хакас чонның хониин 30 чыллардаң 70 чыллардағы күннерге читіре чоллапча. Пу омалардаң хакас чонның совет хылыхтыг піріктірілген омазы, төріп, тилеени іле көрінче. Писатель оларны, аймах пероснажтарнаң палгалыстыра чарыдып, улуғ хорылыстар өтіре апарча.

Че, өөнінде, пу улуғ чоохтарда хакас литературазында пастағызын на хакас ипчиниң Совет үлгүзи тузында, харасхы чуртастаң чарылып, піліс алып, чон аразына кірчеткені, чон аразында улуғ аарласнаң тузаланчатханы хоосталча. Сынап, «Ыраххы аалдағы» ипчилер наа үлгү нима ағылчатханын ам на сизиніп пастапчатхан ползалар, Павелниң ічези Танча, Маниса Апсаловна, Макрей Муклаевна — наа хоних пүдірчеткен совет ипчилер. Совет үлгүзи пирген правонаң тузаланып, олар ирлернең тиң чарыдығлыг тоғыс апарчалар, хайдаг даа тоғысха сыданып, чонға туза ағылып істенчелер. Пу ипчилерниң чуртазы, ырызы паза хомзыны прай хакас ипчилерниң хониин, амғы чуртассар чолын киречілепче.

70-80 чылларда пазылған улуғ чоохтарның полтазында мындаг темалар чарыдылча: чоннар аразындағы ынархас амыр хоних пиктирінде улуғ күс полчатханы, амғы туста чиит төлнiң ырызы тыыпчатханы, ипчи кизиниң иргідегі чуртазы паза пүүнги артых үлүзи, хакас чонның Илбек Адалыг чаадағы махачы күрезии.

Кизиниң омазын, хылиин семьяда, істеністе, нанчыларынаң палгалыста хоостап, аның сагыс-көөгизин, тоғысха хайиин тирең үзүрчелер прозаиктер Н.Тиников, Ф.Бурнаков, Н.Тюкпиеков, Г.Казачинова, В.Татарова, Митхас Туран.

Пу авторларның улуғ чоохтарында чонның чайаачы істенізи паза сагыс-көгізи алғым хоосталча. Улуғ чоохтарның өөн сагызы — кизиниң ырыстыг, пай хонии істеніснең не палгалыстыг. Тоғысха пызыг кизи чонға махтатча. Матыр тоғыс кизиниң көңнiн чарытча, чуртаста арбын аралазып, иткен нимезіне поғдархирға ондай пирче.

Н.Тюкпиеков «Хыстагда» паза «Чайлагда», Г.Казачинова «Той» паза А.Халларов «Акай» улуғ чоохтарда, К.Нербышев «Алтын нымах» паза аннаң пасха чоохтарда, 70 чыллардағы хонихты көзидіп, чонның ис-пайына сын ээ чили хайчатхан, чуртастағы читпестернең күресчеткен чиит матырларның піріктірілген омаларын хоостапчалар.

«Чайлагда» улуғ чоохтың өөн матыры Антиптиң үлүзи пүүн аалларда чуртапчатхан көп сөбірелерниң үлүзіне төй. Улуғ олғаннары, пөзік үгредіг

алып, тиксі Союзта тараглап парғаннар, кирі іче, тізең, очы оолғынаң чуртапча. Антип, отыс чылларда саблығ колхозник полған ічезінің чолынча парып, колхоз малын хадарча. Он класс тозып, хсхы курстарда алған пілізін тоғыста тuzаланып, ол малның саан көдірерге, сүт көбдин аларға прай күзін салып тоғынча.

Чуртаста даа Антип пазымның, нымзах чүректіг кізі. Ол прай нимее чарых көбөнең, паарсах чүреенең теелче. Че хачан хынған хызы ниик сағыстығ полғанын сизін салғанда, ол аннаң сах андох хыйа-тоғыр улыбысча. Пу чиит оол. Ол ам даа чуртаста урунчатхан талазығларны орта үзүрерге көніккелек. Автор аның чобаан, өкпезін пазын полбинчатханын киртістіг хоостапча. Че улуғларның чөбі, паарсах хайии сылтаанда, ол пазох ачых-чарых көңніліг тоғынып пастапча.

Улуғ чоохта чиит малчыларның чуртазы, тоғызы, көңні прай саринаң толдыра хоостал парған. Полғанының на поэзының хылии, чуртасха көрізі, тоғысха хайии. Автор піреде соғлап, піреде хормачыланып хоос сөснең хоостап салған чиитернің омазын. Ідөк толдыра чарыт салған Типтона уучаның, Арсентий Романовичтің, Сидор Ивановичтің омаларын. Пу көп нима көрген, наа хоных пүдірерінде өткін араласхан улус чииттернің сын нанчызы, үгретчізі полча.

«Хыстағда» улуғ чоохта Н.Тюкпиеков ідөк чиит тоғысчының тоғысха, чуртас сурығларына хайиин, ол-пу нимее сағысха түсчеткенін хоостапча. Он класс тоосхан соонда чабан улысчызы улып тоғынчатхан Роман чон изін үретчеткен, сайбах хылынчатхан кізілернең күрезіг апарча. Пу хазыр тартыста чон изінің сын ээзі полчатхан чиит оол чиңіс тутча.

Чиит төлнің чайаачы істенізін, сағыс-көгізін Н.Тюкпиековнаң хости Галина Казачинова паза Андрей Халларов чарытчалар. А.Халларов «Акай» улуғ чоохта чиит оолның школа соонаң чуртас чолын тілепчеткенін чарытча. Чиит кізі прай чүреенең кирі уучазынын чуртынзар тартылча. Мында аның олған тузы ирткен. Акай, чуртаста поэзының орнын тілеп, аймах-пасха тоғыстар итче, Армияда служить полча. Мында ол, амыр хоных хайраллап, чуртас сурығларына үгренче, аның хылии тыыпча. Мындох, пүүнгі чиит төлнің хылии, сағыссыразы, пілінізі орта хоосталча. Чиит кізінің чолында пасха-пасха хылыхтығ кізілер учурапча. Хыйа чолча даа пар сығарға үр нимес. Че чонның чуртазында чохсы нима хачан даа азынча. Аннаңар Акай, өкіс тее өссе, хайдағ даа сидіктерні тобырча. Ол чабал-чохсыны пасхалап пілче. Чуртазында иптiг, сіліг нимені орта танып, чохсы хылыхтығ ир өс парча.

Галина Казачинова «Той» улуғ чоохта ідөк чиит төлнің чуртас чолына сыхчатханын хоостапча. Чииттернің улуғларынаң пос ондайлығ палғалызын, ноға улғаат парған Майра Владимировнаның хылии хатығ пол парғанын иргі хоныхты сағысха киріп чарытча. Пу хоос ондайнаң тuzаланғаны авторға толдыра хылых чарыдарға улысча.

Майра Владимировнанаң Таистің омаларында автор наа хоных пүдірерінде араласхан какас ипчілерінің ікі пасха чолын, хылиин хоостапча. Полғаны ла, чуртасха пос ондайынча хайып, удур-төдір улызызып, үгредізіп, иргінің артхан-халғаннарынаң күресче. Поэзының чуртазын чоннинаң палғалыстырып,

хылиин алыстырча. Автор чиит төлнi, улуғларның чолын пазып, аны пiлiп, олардаң көп нимее үгренип чуртирға хығырча. Улуғларны ундубин хай чөрзе, олардаң көп нимее үгренип аларға чарир тiпче писатель. Иди автор, чииттернiң чуртазын, iстенiзiн чарыдып, төллернiң палғалызын чоллапча.

В.Татарова «Алып Айра суғ» улуғ чоохта, школа хониин чарыдып, чуртастағы аймах-пасха сурығларға теелче. Улуғ чоох кiзi көңнiн, ол тустардағы төлнiң сағыс-көгiзiн улуғларның чуртазынаң палғалыстыра үзүрче.

Прозаның пасха-пасха жанр көрiмнерiнде хакас чонның прай совет чонынаң хада Илбек Адалығ чаадағы махачы күрезии хоосталча. Иң пастағызын пу темаа И.Костяков чапсынған. Аның «Чибек хур» романы чонның хылиин хазыр чаада паза тылдағы чуртасты толдыра хоостап чарытча. Паскирнең белорус хыс Галяның сын хынызында писатель чоннар ынархазын, чииттернiң көөлбек көңнiлерiн, иптiг хылыхтарын чарытча.

60 чылларда

Илбек Адалығ чаадаңар теманы Н.Тиников «Кавристин көглерi», К.Нербышев «Хорлаңа хара суғ», Ф.Бурнаков «Пора тай нанчым» улуғ чоохтарда, А.Халларов, К.Нербышев чоохтарында тылдағы хонихты хоостап чарытчалар.

Чаа тузындағы өкiс халған Кавристин үлүзi көп хакас олғаннарның үлүзiне төөй. Оолах аал-хончыхтарның полызиинаң аар чылларны тобырып, чоннаң хада iстенiп, үгренип, чуртаста поэзияның орнын таапча, хынған нимезiне үгренип алча. Н.Тиников хакас чонның чуртазын, кибирлерiн, ыр-тахпахтарын өтире пiлiп, Кавристин омазын чарыдарында оларнаң тузаланча.

Чонның патриот көңнiн чарыдып, писатель тылдағы матыр тоғысты, прай күн чиңiс чағдадарына салылчатханын сын хоостапча. Уғаа чарых, харахха көрiндiре чайапча Кавристин олған тузын, аның сохсыныстарын, чобаан, ирееленип ала үгренерге күстенчеткенiн. Автор, чонның к үгредер кибирлерiн тузаланып, чир-чайааннаң палғалыстыра, чонның чуртазынаң тиңе чарыт салған Кавристин омазын.

Идөк прай чонның чуртазынаң, чир-чайааннаң күс алынып, матырларның хылии тыпчатханын хоостапчалар К.Нербышев «Хагойахтың «Хорлаңа хара суғ»», Ф.Бурнаков (Күдеттiң «Пора тай нанчым») улуғ чоохтар. Авторлар, кiчiг олғанның адынаң чоох апарып, чаа тузындағы чуртасты уғаа чарых, толдыра чарытчалар. Олар чонның чобаан, чааға үдесчеткеннернiң сыыдын, аалдағыларның тоғызын, аар хониин ситкiп көрчелер. Ол аар чылларда олғанның көңнi пасха-пасха чарыдылча. Мына Хагойах аалзар килген хызычакты өкерсiнiп көрче, сiлиг тайға-тағларның сарынын истiпче. Кинетiн көө алыс парча. Оолах улуғ өкпеленисте. Автор чиит чүректiң алысчатханын, ибирки чонға хайиин тың иптiг хоостап салған.

Идөк толдыра, пос ондайли чарытча чаачы хыс Ленаның, Лизаның, ырчы Туканың, кирi уучаның омаларын. Авторның пай хоос тiлi чазы-тайғаларның сiлиин, чонның чуртазын харахха көрiндiре чайапча. Че автор матырларның омазын тирең чарытпинча, оларның сағызын алғым үзүрбинче. Анзы чоох кiчiг оолахтың адынаң парчатханынаңар полча.

К.Нербышев «Ады чох солдат» паза «Артон» чоохтарда идөк хакас

оолларның чаа харбазыгларында матыр араласханын, ыырчыны чох идер үчүн тыннарын айабин күрескеннерін чарытча. Ідök поэзияны чохоттарында автор чаадаң айланған солдаттың («Ондрай тайым»), чаа тузында ирткен олған тузын («Халас тадии», «Төңде»), пүүнги чииттерниң чуртазын, ис-пайға сабылып, тоғыстаң хыйыс чөргенін чарытча (Киик пысхахтары», «Тоғазығ» ан. пасх.).

«Халас тадии», «Төңде» чоохтарда А.Халларов, өкіс халған оолахтын көрізінең, ыраххы чаада оолғын чидірген уучаның істі-паары ачып- чөргенін, іче чүреенде ізеніс чітпинчеткенін, чонның удур-төдір полызып чуртапчатханын көзітче. Көп чонның сағызында чаа ам даа тохтабаан. Іче кізі, чобаан пазынып, өкіс халған пала палазынаң чуртап, аны ир синіне өскір парча. Пу ома хакас чонның аллығ чүреен, амыр хоныхха хынызын чарытча.

И.Топоев «Туғаннар» чоохта пүүнги чииттерниң, ис-пайға, арағаа тартылып, улуғ чонның кибирін унзупчатханнарын іле сығарча.

«Иртенгі тан» чыындаа кірген чоохтарда И.Топоев, С.Карачаков, М.Торбастаев паза аннаң даа пасхалары, 80 чыллардағы хоныхтың аймах сариин үзүріп, чир-суғчыларының омаларын хоостапчалар.

80 чыллардағы хакас прозаның арбын өсчөткенің очерк жанры киречілебөкче. Іди «Ах тасхыл» альманахта, «Ленин чолы» газетада пазаалынча сыххан «Хакас чирінің кізілері» чыындыда сыххан очерктерде чуртастағы талазығлар, матырларның омалары, хыйыстырылбин, сын хоосталча. Очерктерде, иң кирек, тузалығ талазығларға тееліп, авторлар ол тустардағы матырларның піріктірілген омаларын толдыра чарытчалар.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.